

Лефтеров В.О. Особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних видів діяльності засобами психологічного тренінгу / В.О. Лефтеров // Психологія і суспільство. – № 2, 2012. – С. 91-107. (http://library.wunu.edu.ua/images/stories/naukovi%20zhurnaly/psychologia%20i%20suspiilstvo/2012/2_2012.pdf)

УДК 159.923-057.36 (043.3)

ЛЕФТЕРОВ В.О. доктор психологічних наук,
професор кафедри психології та соціології
Донецького юридичного інституту

**ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНИЙ РОЗВИТОК ФАХІВЦІВ
ЕКСТРЕМАЛЬНИХ ВИДІВ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАСОБАМИ
ПСИХОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ**

Актуальність теми. Феноменологія розвитку особистості, незважаючи на широку концептуальну й прикладну розробленість у різних галузях науки, залишається однією з дискусійних та невичерпних проблем сучасних учень про людину. У нинішніх соціально-політичних та економічних умовах розвитку суспільства особливо актуалізуються питання індивідуально-психологічного та професійного розвитку фахівців різних галузей, зокрема екстремальних видів діяльності, вимоги до рівня і якості праці яких постійно підвищуються.

Особистісний і професійний розвиток фахівців ризиконебезпечних професій вивчається в межах психології праці, військової, юридичної психології, психології діяльності в особливих умовах. Проте проблема підвищення ефективності навчання і розвитку працівників екстремального профілю діяльності за рахунок інноваційних психологічних технологій на сьогодні розроблена недостатньо.

Однією з найбільш ефективних і перспективних технологій особистісного і

професійного розвитку людини є психологічні тренінги, які, з огляду на методичну універсальність, практичну спрямованість і доступність, стають складовою особистісного і професійного удосконалення людини. На сьогодні тренінгові технології є дієвим, визнаним у світі засобом підготовки персоналу в різних галузях професійної діяльності, інтенсифікації самої діяльності і розвитку організації в цілому. Інтенсивне інтерактивне навчання під час тренінгу дозволяє за короткий термін опанувати великий обсяг інформації та закріпити отримані знання й уміння на практиці.

Разом із тим на сьогодні в науці та практиці майже відсутні експериментальні дані щодо ефективності особистісно-професійного розвитку фахівців екстремальних видів діяльності засобами психологічних тренінгів, залишаються недостатньо розробленими методологічні та прикладні засади використання сучасних психотренінгових технологій у підготовці та підвищенні кваліфікації працівників Міністерства внутрішніх справ та Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Ідея розвитку особистості є однією із центральних в історії становлення психології як науки. Теоретичні й експериментальні дані про особистість широко представлені в різних галузях психології. Різні автори вкладають у дефініцію «розвиток» свій зміст, визначаючи основними чинниками розвитку особистості різні феномени, серед яких: культурно-історичні закономірності її буття (Л.С. Виготський, О.Р. Лурія); навколишнє середовище та характер діяльності (О.М. Леонт'єв); база установок і усвідомлена здатність до об'єктивації (Д.М. Узнадзе); система взаємовідносин (В.М. М'ясищев); життєтворчість як духовно-практична діяльність особистості (В.О. Моляко, Л.В. Сохань, В.М. Ямницький); «нужда» у саморозвитку та реалізації власного генезису (С.Д. Максименко); особистий досвід і життєві кризи (Г. Крайг, М. Мельникова); вроджені сексуальні та агресивні потяги (З. Фрейд); несвідомі інстинкти та комплекси (А. Адлер, К. Юнг); знаходження еґо-ідентичності (Е. Еріксон);

сукупність різноманітних стимулів і здатність до навчання (А. Бандура, І.П. Павлов, Б.Ф. Скіннер,) тощо [1-6].

Особистісний розвиток відбувається у діалектичній єдності з біологічними і соціальними складовими й визначається як індивідуально і соціально обумовлений, активний та інтегративний, саморегулюючий процес психосоціальних змін людини, спрямований на самоствердження суб'єктом життєдіяльності, що може тривати протягом усього життя. Психосоціальні зміни в контексті розвитку особистості передбачають усвідомлене досягнення людиною певного рівня розвитку психічних процесів і властивостей, навичок регуляції психічних станів, становлення повноцінним учасником різнопланових міжособистісних відносин, формування Я-концепції та сукупності соціальних умінь і моделей поведінки.

Особистісний розвиток людини перебуває в тісному взаємозв'язку з її професійним розвитком – процесом, що відбувається в онтогенезі людини, пов'язаним із її соціалізацією та засвоєнням різних аспектів трудової діяльності. Професійне становлення та мотивація, формування професійних ролей, знань і навичок, а також інші проблеми професійного розвитку особистості розглядалися у працях Б.Г. Ананьєва, В.О. Бодрова, Л.І. Божовича, Е.Ф. Зеєра, Є.О. Клімова, Г.В. Кудрявцева, Г.В. Ложкіна, А.К. Маркова, Ю.П. Поваренкова, М.С. Пряжнікова, В.В. Рибалки, D.M. Brodzinsky, D. Super та ін. [7-9]

Серед сучасних шляхів і методів особистісно-професійного розвитку фахівців: педагогічні, соціальні, психологічні, економічні, моральні, фізичні, духовні, культурні тощо. З метою ефективною професіоналізації здійснюється цілеспрямоване професійне навчання фахівців, яке в дорослому віці більшою мірою веде за собою розвиток. У різних організаціях для розвитку фахівців використовують: навчання без відриву від виробництва; ротацію персоналу; ділові ігри; дистанційне навчання тощо. Провідними методами психологічного впливу на особистісний і професійний розвиток людини в сучасних умовах вважаються психотренінг, психокорекція, психотерапія.

Проблеми особистісно-професійного розвитку фахівців ризиконебезпечних

професій певною мірою розглядаються в останніх наукових дослідженнях різноманітних психологічних аспектів діяльності працівників правоохоронних органів, інших військових спеціалізованих формувань екстремального профілю. Зокрема, у дослідженнях професійно-психологічної деформації (В.С. Медведєв, 1996) та професійного стресу працівників органів внутрішніх справ (О.В. Тімченко, 2003), психологічних засад управління персоналом ОВС (В.І. Барко, 2004), соціально-психологічних основ збереження психічного здоров'я військовослужбовців (Є.М. Потапчук, 2004), психологічних закономірностей адаптації особистості до особливих умов діяльності (О.Р. Охременко, 2005) професійного психологічного впливу військового керівника на підлеглих в особливих умовах діяльності (О.А. Матеюк, 2006).

За результатами теоретичного аналізу попередніх досліджень визначено екстремальні чинники діяльності працівників МВС та МНС України, серед яких: загроза життю та здоров'ю, затримання злочинців, застосування зброї та спецзасобів, забезпечення правопорядку в період масових заходів, ліквідація наслідків стихійних лих і надзвичайних ситуацій тощо. Діяльність у цих ризиконебезпечних, складних умовах вимагає від фахівців максимального психічного та фізичного напруження, ставить високі вимоги до рівня професійної підготовленості та потребує цілеспрямованого розвитку їх особистісних і професійних якостей. Особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних видів діяльності відбувається за загальними закономірностями розвитку людини та під впливом специфіки екстремальної професії.

Метою даної роботи є на основі теоретико-методологічного обґрунтування та експериментальної перевірки ефективності використання психологічних тренінгів для особистісного і професійного розвитку фахівців екстремального профілю діяльності розробити концептуальні положення застосування психотренінгових технологій у системі особистісно-професійного розвитку працівників органів внутрішніх справ України.

Виклад основного матеріалу.

Особистісний та професійний розвиток працівника МВС та МНС України

визначається як цілісний, соціально і психологічно детермінований, багаторівневий процес, під час якого здійснюється становлення професійної особистості, формується її професійна свідомість, пізнавальна, мотиваційна і моральна активність, досвід тощо. Професійне зростання працівників МВС і МНС визначається суб'єктивними й об'єктивними чинниками індивідуального розвитку і соціо професійного середовища, а також безпосередньо пов'язане з навчанням у спеціалізованих закладах освіти та в системі професійної підготовки.

Встановлено особливості особистісно-професійного розвитку фахівців екстремального профілю діяльності, зокрема працівників МВС та МНС України. Серед таких особливостей – необхідність підготовки і розвитку частіше вже дорослої сформованої людини; обумовленість розвитку працівників певним ступенем закритості систем МВС та МНС; нормативна регламентованість організації особистісного та професійного розвитку працівників; взаємозв'язок між професійним зростанням працівників, стартовими умовами розвитку особистості та характером їх службової діяльності; необхідність розвитку низки професійно важливих якостей: морально-вольових, інтелектуальних, соціально-комунікативної компетенції, професійної мотивації та системи цінностей; здійснення цілеспрямованої екстремальної психологічної підготовки для надійного функціонування психіки особового складу в ризиконебезпечних ситуаціях службової діяльності. Підготовка до дій в екстремальних умовах забезпечується використанням спеціальних форм і методів, у тому числі: проведенням тривог і перевірок готовності; запровадженням у процес навчання елементів несподіваності; забезпеченням високого темпу навчальних дій та багаторазовим тренуванням; моделюванням складної неясної обстановки тощо.

Проте на сьогодні є недостатньою наукова і прикладна розробленість проблем особистісного та професійного розвитку персоналу силових структур, неповною мірою реалізується розвивальний і профілактичний потенціал психологічної служби. Саме це зумовлює потребу впровадження у систему підготовки фахівців екстремальних видів діяльності та їх професійного зростання ефективних інноваційних технологій навчання і розвитку. Однією з

найефективніших таких технологій є психологічні тренінги, які забезпечують розвиток людини у будь-якій галузі.

Проведеним історико-теоретичним аналізом групових форм і методів роботи та основних концепцій тренінгу встановлено, що психологічний тренінг походить від суспільної природи людського буття, історичних закономірностей тяжіння людей до групової інтеграції, а також філософських уявлень про постійну мінливість світу і людини, прагнення еволюційного розвитку, удосконалювання і прогресу. Виникнення та науково-практичне розроблення психологічного тренінгу пов'язані з іменами С.Г. Геллерштейна, Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля, К. Левіна, Ф. Месмера, Дж. Моренно, Ф. Перлза, К. Роджерса, С.Х. Фоулкса, П. Шильдера, І.Н. Шпільрейна, К.К. Платонова та ін. [10-12].

У різних психологічних наукових школах і підходах, серед яких психоаналіз, біхевіоризм, гуманістична психологія та інші, тренінгові методи отримали теоретичну і практичну розробленість. Сьогодні тренінг активно використовується для розвитку комунікативних здібностей, підвищення ефективності процесу оволодіння професійними знаннями, уміннями й навичками, вдосконалення інтелектуальних здібностей, розвитку емоційно-вольових характеристик, усвідомлення, виявлення та подолання особистісних, професійних і організаційних проблем тощо.

Серед видатних учених і практиків сучасної вітчизняної психотренінгової школи слід назвати В.І. Барка, О.Ф. Бондаренка, В.П. Казмиренка, Г.В. Попову, О.В. Тімченка, Ю.М. Швалба, С.І. Яковенка, Т.С. Яценко [4; 13-16]. Заслугує на увагу одне з останніх досліджень у галузі психотренінгу, яке виконано Л.І. Мороз. Обґрунтовуючи методологічні та прикладні засади професійно-психологічного тренінгу працівників ОВС, Л.І. Мороз проаналізувала сучасний стан і досвід використання тренінгів у системі вищої освіти МВС України та розробила модель професійно-психологічного тренінгу [17].

Методологічні основи, принципи і групові феномени психологічного тренінгу досліджувалися І.В. Вачковим, Ю.М. Ємельяновим, Т.В. Зайцевою, К.П. Кемпбелл, С.І. Макшановим, Г.І. Марасановим, В.В. Никандровим,

Л.О. Петровською, О.В. Сидоренко, К. Рудестамом та іншими [18; 19]. Численні визначення психологічного тренінгу, його змісту, цілей, функцій, закономірностей, механізмів, стадій та принципів проведення в основному сфокусовано на змінах і розвитку людини як особистості й професіонала, а також групи й організації. Особистісні зміни під час тренінгу активізують творчий потенціал, позитивну трансформацію особистості, розширюють її самосвідомість та відбуваються за психофізіологічним механізмом формування нових динамічних стереотипів. Розвиток як поступове, індивідуальне зростання або еволюція знань, умінь, взаємин і поведінки стає можливим завдяки прояву групових феноменів, зокрема згуртованості та групової синергії.

Основними групами методів, які використовуються у тренінгах є: ігрові, дискусійні, презентаційні, експериментальні, психотехнічні та методи зворотного зв'язку і психодіагностики. Психотренінгові методи містять широкий спектр психологічних прийомів і технік, загальною рисою яких є використання ресурсних потенціалів розширених станів свідомості. Для них характерні такі властивості: висока інтенсивність і швидкість впливу; високий ступінь незалежності; застосування внутрішніх ресурсів психіки; здатність забезпечити потреби в трансценденції; спроможність запустити груподинамічні феномени тощо. Використання того або іншого методу під час тренінгу визначається низкою чинників, серед яких: 1) різновид тренінгу, його цілі та завдання; 2) категорія і особливості учасників; 3) призначення і місце методу в структурі тренінгового процесу; 4) переваги і недоліки методу; 5) передбачувані результати.

Взаємозв'язок понять тренінгу та особистості доцільно розглядати поряд із поняттями «трансляція», «трансформація», «прогрес», «маніпуляція» і «транс». Під час тренінгу інформаційні та прикладні тренінгові надбання і конструкти (нові уявлення, знання, вміння, навички, інсайти, евристичні осяяння тощо), шляхом різноманітних прийомів і засобів транслуються у свідомість-підсвідомість людини і спонукають її до наступного акту – психологічної трансформації. Психологічна трансформація – це перетворення наявних та побудова нових динамічних стереотипів, що провокує особистісні зміни. Численні прийоми і

засоби трансляції тренінгових конструктів певною мірою слід вважати психологічними маніпуляціями.

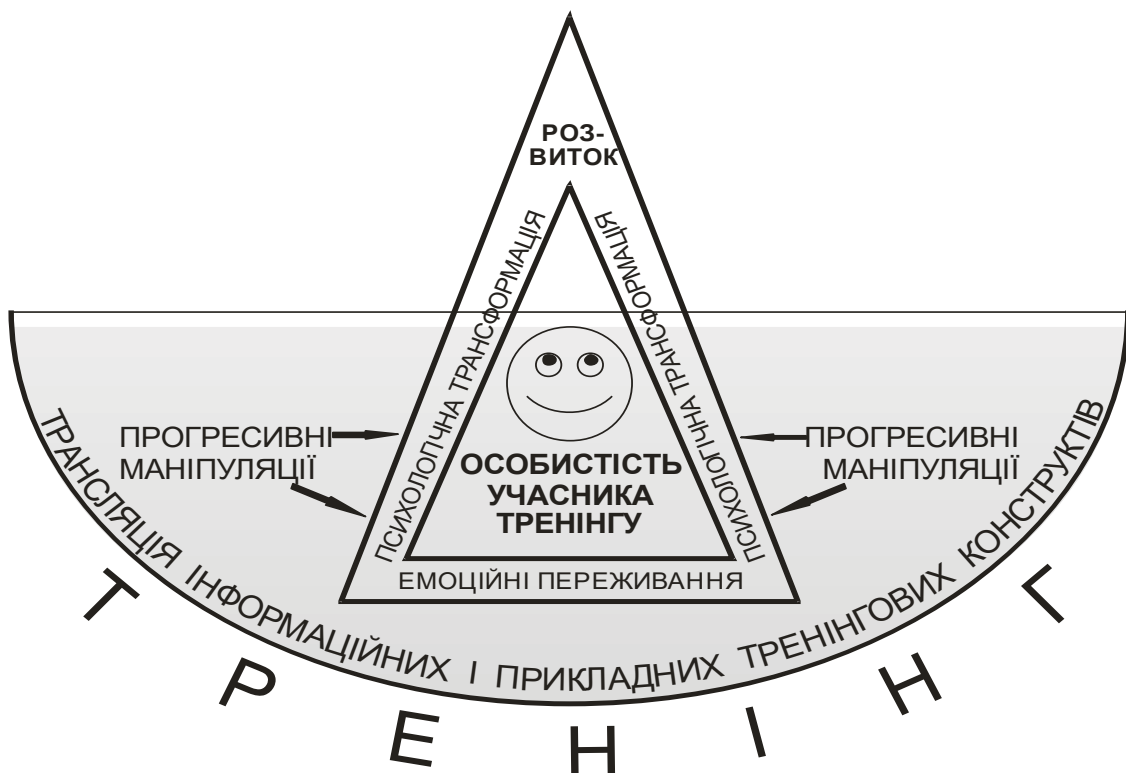
Онтогенетичний і філогенетичний аналіз розвитку людини і соціуму дає підстави розрізняти маніпуляції прогресивні (конструктивні) та регресивні (деструктивні). Прогресивні маніпуляції, наприклад, використовуються для лікування людей, їх виховання та соціалізації, об'єднання малих і великих соціальних груп тощо. Ознаками, що відрізняють прогресивні маніпуляції від регресивних, є: 1) уникнення заподіяння будь-якої шкоди людині – принцип «не нашкодь»; 2) добровільність, тобто відносно свідома участь людини в різних заходах, що можуть містити маніпулятивні дії; 3) спонукання до особистісного розвитку та прогресу в будь-якій сфері. Цілеспрямоване використання під час тренінгу психотехнічних, ігрових та інших прийомів і методів, які є маніпулятивними, як і більшість методів психологічного втручання, сприяє позитивній трансформації, передусім, психічних складових особистості. Цей складний процес інтенсивного розвитку і навчання за допомогою тренінгу визначено як *прогресивна транспсихічна маніпуляція під час тренінгу (ПТМТ)*. У результаті ПТМТ активізуються резервні здібності й потенційні можливості людини, відбувається розширення її свідомості, а іноді навіть глибока трансформація ідентичності, стилю ставлення до професійної діяльності та світу.

Концепція ПТМТ співвідноситься із базовими методологічними принципами психології: активності, розвитку, єдності свідомості та діяльності. Крім цього, поняття «транспсихічна» у контексті теорії ПТМТ також розуміється як створення умов для розширення свідомості людей за пороги звичного «Я» та навіть за межі часу або простору. Зміст і характер транспсихічних процесів під час тренінгу пов'язані з тими аспектами психології (трансперсональної, трансцендентальної), що стосуються вивчення граничних людських здібностей та потенційних можливостей.

Схематично психологічне буття особистості у тренінгу і механізм ПТМТ зображено на рис. 1, з якого видно, що тренінг постає своєрідним інформаційно-предметним середовищем для цілеспрямованого психологічного тренування

людини, заповненим тренінговими подіями, різноманітними психотехнічними процедурами, іграми тощо. Людина, яка занурюється у це тренінгове середовище як учасник тренінгу, одночасно стає його частиною і об'єктом або суб'єктом (відповідно до суб'єктного підходу І.В. Вачкова [18]) тренінгового впливу шляхом прогресивних маніпуляцій. У результаті людина отримує широкий спектр емоційних переживань, набуває певного чуттєво-практичного досвіду у визначеній сфері (особисте життя, професія, соціальна взаємодія, саморегуляція). З нею відбувається психологічна трансформація, що спричиняє розвиток, який може продовжуватися вже за межами тренінгового середовища і переноситись на життя і практичну діяльність людини.

Урахування феномену ПТМТ та його подальше вивчення дозволить вдосконалювати трансляційні канали і техніки прогресивних маніпулятивних впливів під час тренінгу, цілеспрямовано працювати над створенням групової аури і необхідних емоційних станів учасників, а також регулювати особистісні та групові психологічні трансформації, які спричинять розвиток людей, розширюючи їх свідомість, власні можливості і резерви психіки, сприятимуть набуттю соціальних, професійних та інших компетенцій.

Рис. 1. Психологічне буття особистості під час тренінгу і механізм прогресивної транспсихічної маніпуляції у тренінгу

Проведенню тренінгів передують розробка психотренінгових програм, які являють собою формалізовані і деталізовані настанови для проведення тренінгів. Структуру тренінгових програм повинні складати: вступна частина; інструктаж учасників; етап безпосередніх активних дій; надання паузи для психологічного налаштування; обговорення, аналіз, інтерпретація; підбиття підсумків і завершення тренінгу; моніторинг результатів тренінгу. Основними характеристиками та принципами побудови тренінгових програм є: наявність методологічної основи, визначеність предмета і методів тренінгу; цільова віднесеність; логічність і технологічність конструювання тренінгових процедур; інформаційно-методичне забезпечення; чітко визначені теми і сюжет; упорядкована схема позиціонування учасників; наявність варіантів інтерпретації результатів; оптимальне застосування технічних, наочних та інших засобів; наявність каналів і засобів зворотного зв'язку.

Ефективність тренінгу пов'язана із втіленням його методологічних принципів і може бути виміряна за допомогою об'єктивних і суб'єктивних критеріїв, що містять психологічні, предметні й економічні аспекти. Моніторинг ефективності тренінгу – це процес відстеження й аналізу його результатів і вивчення їх відповідності потребам особистості та її практичної діяльності за допомогою різноманітних дослідних методів і суб'єктивних суджень. Особливого значення набуває посттренінговий моніторинг ефективності тренінгу, що полягає у вивченні відстрочених особистісних та професійних змін учасників, а також їх внеску в загальні результати праці.

На підставі розглянутих вище особливостей особистісно-професійного розвитку фахівців екстремального профілю діяльності було визначено базові сфери цього розвитку, якими є: 1) соціально-комунікативна, що передбачає розвиток необхідних комунікативних навичок і вмінь професійної взаємодії;

2) емоційно-вольова, що передбачає розвиток необхідного рівня стресостійкості, організаційних та саморегулятивних навичок; 3) мотиваційно-ціннісна, що передбачає розвиток необхідного рівня професійної мотивації та засвоєння професійних норм і цінностей; 4) когнітивна, що передбачає розвиток оперативного мислення, креативності та інших пізнавальних якостей; 5) специфічна професійна компетентність, що передбачає розвиток умінь і навичок, безпосередньо зумовлених специфікою професійної діяльності. Саме ці базові сфери особистісно-професійного розвитку склали основу розроблених та впроваджених тренінгів для фахівців екстремальних видів діяльності. На сьогодні нами розроблені і впроваджені низка тренінгів для працівників ОВС та інших силових структур. Характеристика найбільш поширених авторських психологічних тренінгів наводиться нижче.

Тренінг «Комунікація – Стрес – Безпека» (КСБ) є універсальною системою навчання і розвитку персоналу відомств і організацій, діяльність яких має екстремальний, ризиконебезпечний характер. Метою тренінгу КСБ є розвиток у фахівців особистісної й професійної комунікації, формування у них психологічної стійкості, навичок безпечної поведінки, а також сприяння вирішенню багатьох професійних і психологічних проблем. Тренінг включає розгляд таких тем: сприйняття навколишньої дійсності, комунікація та взаємодія, прийоми і методи подолання стресів, психологія і тактики особистої безпеки, шляхи вирішення конфліктів, формування команди та ін.

Тренінг «Психологія ефективного керівника» (ПЕК) спрямовано на практичне опанування керівниками середньої та вищої управлінської ланки підрозділів екстремальних видів діяльності основ психології управління, формування соціально-психологічної компетенції, навичок кризового управління, умінь позитивної мотивації персоналу, його моніторингу і розвитку, оволодіння психологічними прийомами прийняття управлінських рішень і організації командної роботи, а також на розвиток лідерських рис і навичок інноваційного менеджменту. Типові програми тренінгів ПЕК і КСБ розраховані на п'ять-шість днів безперервного проведення.

«Тренінг із професійно-психологічної підготовки працівників ОВС» розрахований як на курсантів і слухачів вищих навчальних закладів, училищ професійної підготовки працівників ОВС, так і на практичних працівників міліції, які навчаються на курсах підвищення кваліфікації. Структурно тренінг складається з чотирьох взаємопов'язаних модулів (блоків тренінгу): модуль 1 – «Навички пізнання і самоаналізу як основа самопізнання та соціальної взаємодії»; модуль 2 – «Комунікативна діяльність працівників ОВС»; модуль 3 – «Технології вирішення конфліктів під час службової діяльності працівників ОВС»; модуль 4 – «Психологія роботи з населенням».

Описані тренінги є професійно орієнтованими, методично розробленими та структурованими, апробованими й валідними навчально-розвивальними програмами. На сьогодні зазначені тренінги активно проводяться у першому в силових відомствах України та СНД науково-дослідному центрі психотренінгових технологій, який створено в Донецькому юридичному інституті, а також застосовуються у відомчих навчальних закладах і системі професійної підготовки працівників правоохоронних органів України та інших країн. Користь від проведення вказаних тренінгів у системі підготовки фахівців екстремального профілю діяльності можна оцінити лише через деякий час, здійснивши серію моніторингових психологічних досліджень. З цією метою в межах нами було проведено експериментальне дослідження ефективності використання психологічних тренінгових програм для особистісно-професійного розвитку фахівців екстремального профілю діяльності.

Експериментальне дослідження проводилося на базі науково-дослідного центру психотренінгових технологій Донецького юридичного інституту ЛДУВС (ДЮІ). Дослідження тривало протягом 2004–2008 років і проводилося в кілька етапів: підбір психодіагностичних методик; розроблення тренінгів і спеціальних анкет; проведення вхідного тестування учасників тренінгу; проведення вихідного тестування учасників тренінгу; проведення відстроченого тестування учасників тренінгу; проведення експертного дослідження особистості та професійної діяльності учасників тренінгу; обробка, аналіз та інтерпретація отриманих

результатів; підбиття підсумків дослідження, розроблення концептуальних положень і практичних рекомендацій.

Для проведення дослідження було створено три експериментальні групи досліджуваних. Першу експериментальну групу склали 335 працівників МВС та МНС України, фахівців інших екстремальних видів діяльності, які проходили тренінг КСБ. Кількісний розподіл за фахом досліджуваних першої експериментальної групи наведено у табл. 1. До другої експериментальної групи увійшли 86 керівників ОВС, які проходили тренінг ПЕК. Третю експериментальну групу склали працівники міліції, що проходили курси підвищення кваліфікації та перепідготовки на базі ДЮІ. Серед досліджуваних – слідчі, експерти-криміналісти, працівники карного розшуку, патрульно-постової служби, Державтоінспекції й інших служб і підрозділів органів внутрішніх справ. Загальна кількість цієї групи – 177 осіб.

Таблиця 1

Розподіл за фахом досліджуваних першої експериментальної групи

№ з/п	Спеціальність досліджуваних	Кількість осіб
1.	Оперативні працівники ОВС	43
2.	Працівники чергових частин ОВС	26
3.	Слідчі	5
4.	Дільничні інспектори міліції	12
5.	Експерти-криміналісти	9
6.	Працівники державтоінспекції	14
7.	Працівники державної служби охорони	12
8.	Офіцери внутрішніх військ України	14
9.	Працівники спеціальних підрозділів «Беркут» та «Сокил»	7
10.	Фахівці диспетчерського виду діяльності МНС України	11
11.	Пожежні	24
12.	Рятувальники	13
13.	Піротехніки	12
14.	Кінологи	3
15.	Водолази	5

16.	Практичні психологи МВС та МНС України	86
17.	Працівники навчальних закладів МВС та МНС України	27
18.	Журналісти, що висвітлюють кримінальну тематику та надзвичайні події	12
	ЗАГАЛОМ	335

З ними проводилися одноденні або дводенні заняття за програмою «Тренінг із професійно-психологічної підготовки працівників ОВС». Отже, обсяг вибірки експериментального дослідження склав 598 осіб. Віковий склад та стаж роботи груп досліджуваних подано у табл. 2.

Таблиця 2

Характеристика груп досліджуваних за віком та стажем роботи

Групи досліджуваних	Вік (років)				Стаж роботи (років)			
	до 30	30-40	40-50	більше 50	до 3	3-10	10-20	більше 20
I експериментальна (%)	26	43	23	8	10	26	47	17
II експериментальна (%)	3	49	44	4	-	3	59	38
III експериментальна (%)	32	54	14	-	11	49	31	9
Разом (%)	24	48	24	4	8	32	44	16

Для виявлення динаміки службової діяльності й особистості фахівців після їх участі у тренінгу КСБ проводилося експертне опитування, в якому взяли участь безпосередні керівники досліджуваних (142 особи). Для одержання інформації про результати службової діяльності керівників, які брали участь у тренінгу ПЕК, у колективах їх підрозділів проводилося вивчення соціально-психологічного клімату й експертної оцінки ділових і особистісних якостей керівників (673 особи). У межах дослідження проводилося вивчення впливу тренінгів на особистість та рівень успішності навчально-службової діяльності

547 курсантів ДЮОІ, у тому числі 46 курсантів були учасниками психодіагностичного дослідження впливу психологічного тренінгу на розвиток професійно значущих якостей майбутніх правоохоронців. У проведеному опитуванні практикуючих тренерів щодо професійної діяльності в галузі психологічного тренінгу брали участь 35 осіб. Таким чином, загальна вибірка дослідження становить *1995 осіб*.

Для проведення дослідження використовувалося більше 20 різноманітних процедур і методик. Підставою вибору методик дослідження були насамперед дані про їх валідність, надійність і диференційованість щодо вивчення впливу психологічних тренінгів на особистісну та професійну динаміку фахівців. Експериментальний вплив на досліджуваних здійснювався за допомогою широкого спектра психотренінгових методів і прийомів, що увійшли до програм вищеописаних авторських тренінгів.

Для вивчення різноманітних особистісних та професійних якостей досліджуваних до і після їх участі у тренінгах були застосовані психодіагностичні методики, серед яких: 1) діагностика міжособистісних відносин Т. Лірі; 2) тест смисложиттєвих орієнтацій Д.О. Леонтьєва; 3) модифікований восьмикольоровий тест М. Люшера; 4) методика діагностики самооцінки психічних станів Г. Айзенка; 5) методика вивчення вольових якостей особистості; 6) методика визначення рівня самоактуалізації особистості (опитувальник Джонса і Крендалла); 7) діагностика самоактуалізації особистості (О.В. Лазукін в адаптації М.Ф. Каліна); 8) методика самооцінки раціональної та конструктивної поведінки в конфлікті; 9) проєктивна методика дослідження особистості «Hand test»; 10) анкета «Прогноз»; 11) методика діагностики оперативної оцінки самопочуття, активності й настрою; 12) методика діагностики комунікативних і організаторських здібностей (КОЗ-2); 13) методика діагностики рівня соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Раймонда. Крім цього, було здійснено серію анкетувань і опитувань для вивчення соціобіографічних і професійних даних учасників тренінгів, очікувань від тренінгів і результатів їх проведення. Математико-статистична обробка даних проводилася з використанням пакета прикладних програм SPSS 14.0, що забезпечило розрахунок

варіаційних статистичних показників, t-критерію Стьюдента, F-критерію Фішера, χ^2 – критерію Пірсона та G-критерію знаків (критерію Мак-Немара).

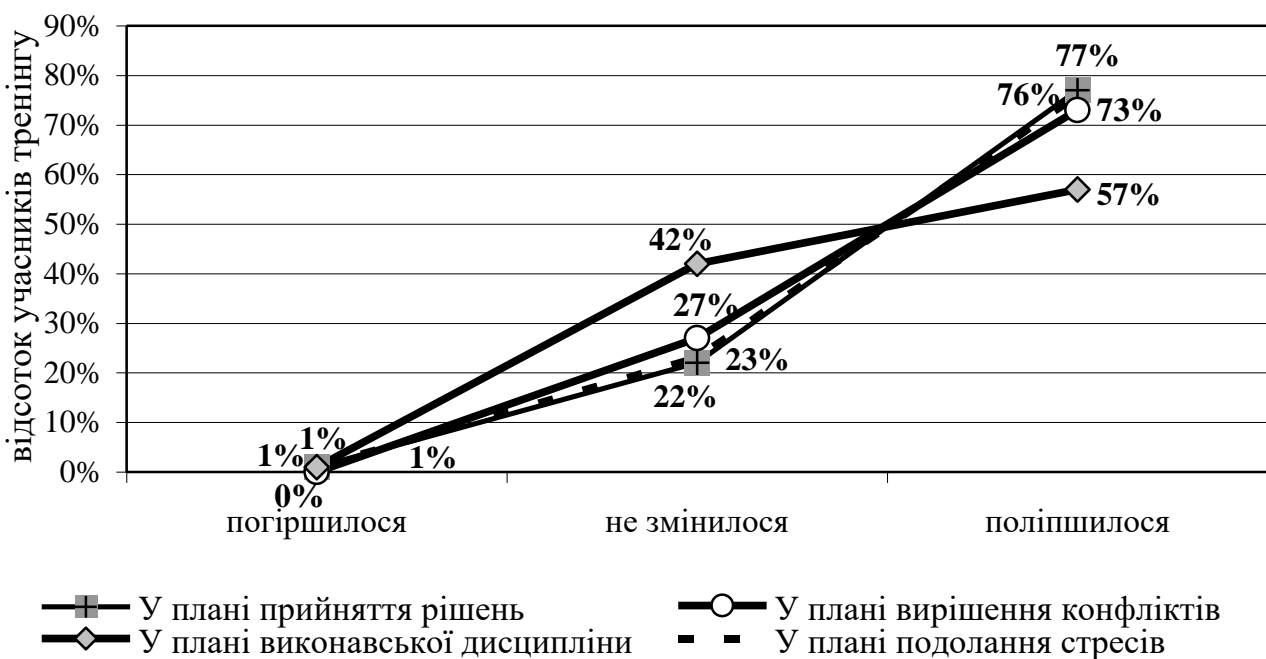
Отже, кількісний та якісний склад вибірки, використання під час експериментального дослідження широкого спектра методів, у тому числі статистичних, наявність у методичному інструментарії різнопланових психодіагностичних методик, включаючи проєктивні, а також комплексний та індивідуальний підхід і системність у розумінні індивідуальності людини забезпечили достатній ступінь надійності дослідження.

За результатами дослідження встановлено, що у досліджуваних, які пройшли тренінг «Комунікація-Стрес-Безпека», фіксуються позитивні соціально-комунікативні зрушення, що виразилися у достовірному поліпшенні багатьох комунікативних якостей особистості й оптимізації стилів міжособистісного спілкування. Після участі у тренінгу в них розвивається прагнення співробітництва і кооперації, більша гнучкість у вирішенні проблем і конфліктних ситуацій, знижується рівень критичності й упередженості у ставленні до інших людей, зростає довіра, теплота і дружелюбність у стосунках з оточуючими. Позитивні зміни також відбуваються в емоційній сфері учасників тренінгу: вони стали більш активними й емоційно залученими до діяльності; у них знижується рівень таких негативних емоційних станів, як тривожність і фрустрація. Крім цього, участь у тренінгу запускає механізми ціннісно-смыслових і мотиваційних змін досліджуваних, які починають більш осмислено, критично і конструктивно оцінювати себе, своє минуле, теперішнє і майбутнє життя. Вони проявляють прагнення управляти своєю особистістю і процесами, що відбуваються, а також більшу активність у формулюванні життєвих цілей та їх виконанні.

Розвинуті у фахівців екстремальних видів діяльності під час тренінгу КСБ професійні навички та вміння у сфері комунікації, подолання стресів і безпечної поведінки, а також саморегуляції емоційних станів, вирішення проблем і конфліктів розвиваються й активно застосовуються у їхньому практичному житті після тренінгу. Про це свідчать виявлені після участі у тренінгу позитивні зміни у службовій діяльності фахівців, особливо в питаннях ставлення до виконання

службових обов'язків, виконавської дисципліни, взаємостосунків із людьми, підвищення професійного та освітнього рівня тощо (рис. 2). Також через деякий час після тренінгу КСБ фахівці екстремальних видів діяльності засвідчують поліпшення якості свого життя в особистій та професійній сферах.

Дослідження впливу тренінгу «Психологія ефективного керівника» виявило в структурі особистості та поведінці керівників органів і підрозділів внутрішніх справ наявність переважно домінуючих стилів спілкування і взаємодії, схильності до владності, надмірної прямолінійності, жорсткості у відстоюванні своєї думки. Проте після участі в тренінгу ПЕК у багатьох керівників спостерігається зниження рівня властивих їм «прямолінійно-агресивного» і «недовірливо-скептичного» стилів міжособистісного спілкування. Одним із визначальних стилів управлінської взаємодії у керівників ОВС після тренінгу стає «співпрацюючий – конвенціональний», що характеризується груповою орієнтацією і більшим прагненням кооперації. Враховуючи націленість тренінгу ПЕК на формування у керівників компетенцій у галузі кооперативного і ситуативного управління, позитивні зміни в соціально-комунікативній сфері керівників ОВС підтверджують ефективність і валідність проведеного тренінгу.

Рис. 2. Зміни у ставленні до служби фахівців екстремальних видів діяльності через 10 місяців після їх участі у тренінгу КСБ (за оцінкою керівників учасників тренінгу)

Встановлено, що деякі тренінгові конструкти, зокрема ті що стосуються кооперативних і ситуативних стилів управлінської взаємодії, виявилися не відразу після тренінгу, а через певний час після нього, що свідчить про високу якість, цілеспрямованість і відстроченість тренінгового впливу, а також стійкість викликаних ним позитивних індивідуально-професійних змін.

У результаті участі в тренінгу ПЕК у керівників ОВС виявляється більш позитивне ставлення до свого життя, відзначається зростання загального показника осмисленості життя, розвиваються вольові, лідерські якості, зокрема ініціативність, зібраність, цілеспрямованість. Самі керівники відзначають, що після тренінгу зміцнився їхній авторитет, розвинулись комунікативні здібності, лідерські якості, поліпшилися результати роботи з персоналом. Встановлено, що після участі у тренінгу помітно оптимізувався соціально-психологічний клімат у колективах підрозділів більшості керівників, зросла оцінка підлеглими їхніх ділових і особистісних якостей. Усе це свідчить про позитивний вплив тренінгу як на особистість, так і на результати професійної діяльності керівників ОВС.

У структурі психологічних якостей працівників ОВС, які проходили «Тренінг із професійно-психологічної підготовки працівників ОВС», також виявлено певні позитивні зміни. Участь у тренінгу посилила в працівників таку особистісну властивість, як спонтанність. В учасників виявляється більше прагнення незалежності, невимушеності, розвивається впевненість у собі, довіра до оточуючого світу, спроможність переборювати обумовлену специфікою служби обмеженість особистісної свободи і поведінки. Тренінг також сприяє розвитку якостей емоційної саморегуляції та нейтралізації агресивних проявів, формуванню толерантності до оточуючих, зниженню ризику дезадаптації у стресі, підвищенню нервово-психічної стійкості й контролю свідомості над поведінкою. Участь у тренінгу сприяє формуванню у працівників ОВС підґрунтя для поліпшення соціально-комунікативної адаптованості, розвитку навичок самоуправління і творчого мислення.

Узагальнені дані щодо впливу різних психологічних тренінгів на

особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних видів діяльності наведено у табл. 3.

Проведений аналіз дозволив виявити *універсальні тренінгові ефекти*:

1. *Емоційно-енергетичний ефект*, пов'язаний із переживанням учасниками тренінгу широкого спектра емоційних станів. Залежно від тренінгу амплітуда емоційних проявів учасників може бути надзвичайно великою, при цьому відбуваються емоційні сплески і викиди емоцій, емоційна сфера оновлюється, звільняючись від негативу; збільшується енергетичний потенціал. За природою і сутністю цей ефект тренінгу близький до феномену катарсису, своєрідного вивільнення емоцій і зняття напруження, внаслідок чого запускається механізм особистісних змін. Цей процес афективної розрядки – «тренінгового відреагування» – відбувається зазвичай не так бурхливо та ірраціонально, а частіше осмислено і конструктивно, як правило, з подальшим психологічним розвитком людини.

Таблиця 3

Узагальнені дані про особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних видів діяльності внаслідок їх участі у психологічних тренінгах

Розвиток особистісних якостей	Розвиток професійних якостей
<ul style="list-style-type: none"> ➤ комунікабельності, чуйності, дружелюбності, доброзичливості, відкритості, емпатійності, неупередженості у ставленні до інших людей, довіри; ➤ нервово-психічної стійкості, саморегуляції, здатності долати негативні емоційні стани, такі як тривожність, фрустрація тощо; ➤ лідерських рис, самовладання, врівноваженості, витривалості, цілеспрямованості, самоконтролю, впевненості в собі; 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ навичок соціальної та професійної взаємодії, співпраці і кооперації, гнучкості у вирішенні проблем і конфліктних ситуацій; ➤ толерантності до стрес-факторів службової діяльності, мобілізації на виконання складних професійних дій та подолання труднощів; ➤ спеціальних умінь та навичок виконання різноманітних оперативних та службово-бойових завдань, професійної спостережливості, оперативного мислення, навичок кризового управління, безпечної поведінки під час служби тощо;

<ul style="list-style-type: none"> ➤ адекватності самооцінки, смислу і цілей життя, здатності до самореалізації, оптимізму; ➤ адаптаційного потенціалу, працездатності, креативності, винахідливості, пластичності життєвих стереотипів, спонтанності, власної продуктивності; ➤ колективізму. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ здатності дотримуватися моральних і професійних норм, прихильності до відомчої культури і професійних цінностей; ➤ прагнення підвищувати професійний і освітній рівень; ➤ навичок формування позитивного іміджу працівника правоохоронних органів.
---	--

2. *Соціально-комунікативний ефект* виходить із специфіки групового тренінгу, що сприяє розвитку цілої низки комунікативних якостей і навичок соціальної взаємодії учасників, унаслідок чого в них загалом підвищується соціальна компетенція, яка є найважливішою складовою професійно важливих якостей фахівців екстремальних видів діяльності. Зазначений ефект тренінгу підтверджує описані у другому розділі дисертації соціально-психологічні надбання людини і груп після їх участі у психологічному тренінгу.

3. *Ефект прагнення самоактуалізації* полягає в оптимізації ціннісно-мотиваційної сфери учасників тренінгу, в яких відмічається переоцінка свого минулого й аналіз теперішнього, формується оптимістичне ставлення до майбутнього, виявляється прагнення більш повно реалізовувати свої потенційні можливості.

4. *Ефект адекватної саморефлексії* тісно пов'язаний з ефектом самоактуалізації, але специфіка його в тому, що в результаті участі в тренінгу у фахівців виробляється більш глибоке позитивне усвідомлення і прийняття своєї індивідуальності, цінності себе як особистості. При цьому стосунки у системі зовнішніх комунікацій починають будуватися за принципом «приймайте мене таким, який я є, це частина моєї особистості». Адекватна саморефлексія виявляється у впевненій та усвідомленій поведінці, спрямованій на вербальну і невербальну самопрезентацію.

5. *Ефект перенесення* тренінгових конструктів у практичне життя характерний для більш тривалих тренінгових програм за типом КСБ і ПЕК.

Виявлена позитивна динаміка у професійній та особистісній сферах фахівців після їх участі у тренінгах свідчить про високий ступінь відповідності отриманих під час тренінгу новоутворень широкій сукупності організаційних і професійних вимог. Продукти тренінгу включаються в регуляцію поведінки в різних ситуаціях повсякденного життя і професійної діяльності. При цьому встановлено, що результати тренінгу часто виходять за межі заявлених цілей і супроводжуються такими додатковими здобутками, як акумулювання досвіду, зміни у ставленні до професії, вирішення особистих, сімейних та інших конфліктів і проблем тощо.

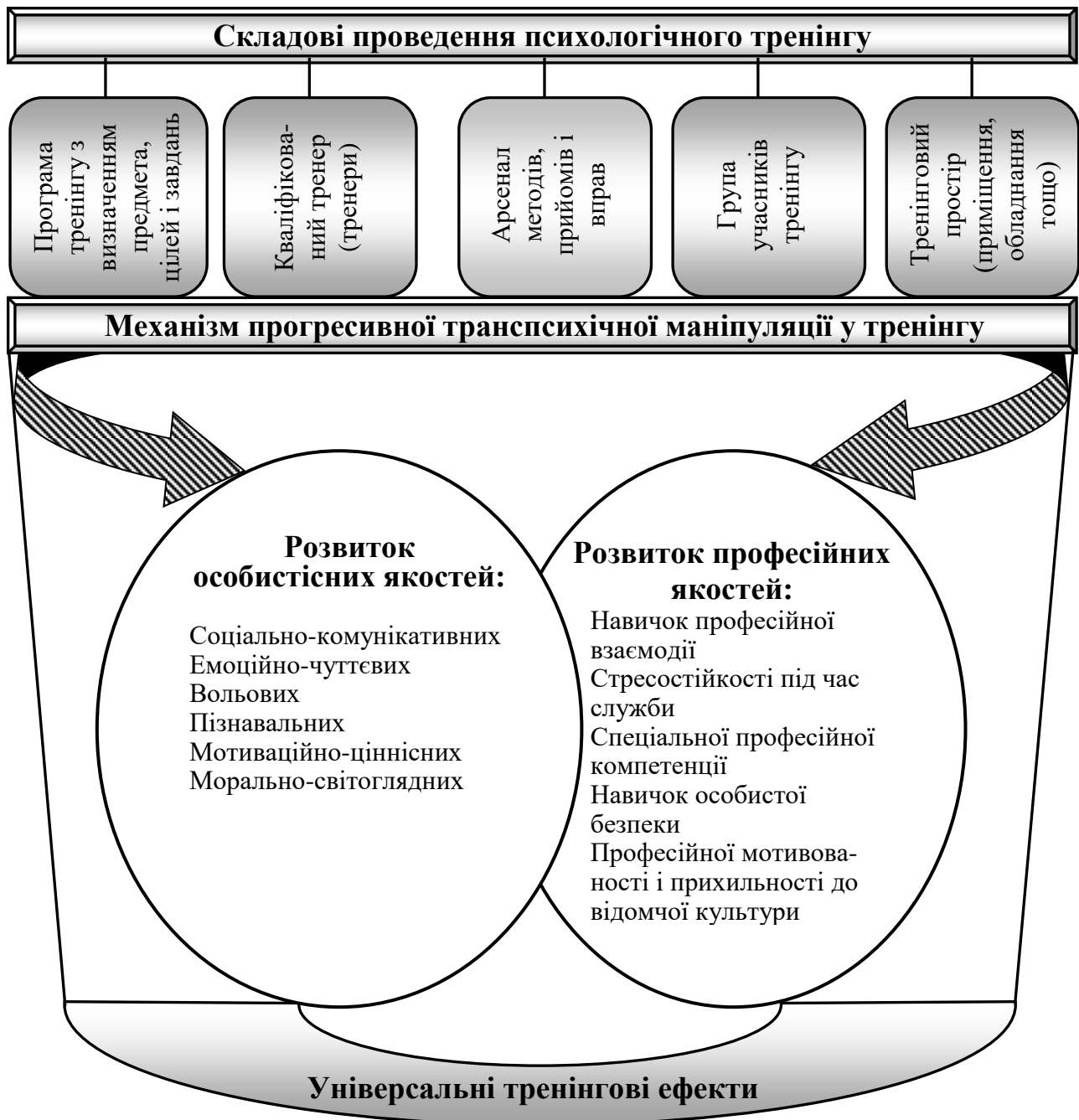
6. *Пролонгований ефект* виявляється в тому, що позитивні зміни, які відбулися з учасниками тренінгу, є стійкими й тривалими в часі, а також мають відстрочений характер, розвиваючись і проявляючись через певний час після тренінгу. Цей ефект тренінгу прямо пропорційний його тривалості, актуальності, інформативності, практичності, відповідності професійним і особистісним потребам фахівців екстремальних видів діяльності, а також рівню доступності та подання матеріалу, професійної майстерності тренерів, які проводять тренінг, тощо.

7. *Ефект загального індивідуально-професійного прогресу* – інтегрує всі вищеописані ефекти тренінгу. Сутність цього ефекту полягає в отриманні учасниками тренінгу життєствердного імпульсу, що спонукає до розвитку і самовдосконалення, самоуправління і саморегуляції, творчого пошуку і впевненості у собі. Тренінг сприяє подоланню особистісної чи професійної стагнації (застою), підвищенню власної самоефективності та стрімкому руху вперед. Не випадково для багатьох фахівців екстремальних видів діяльності участь у тренінгу КСБ або ПЕК стала значущою подією в житті, певним поворотним моментом. Вони починають виділяти у своєму житті етапи до тренінгу і після нього, пов'язуючи участь у тренінгу із загальною життєвою компетенцією, що зростає, практичністю і навіть мудрістю, і насправді стають більш успішними у різноманітних сферах життєдіяльності.

Визначено, що охарактеризовані універсальні тренінгові ефекти зумовлені феноменом прогресивної транспсихічної маніпуляції у тренінгу (ПТМТ), який лежить в основі тренінгової взаємодії, дає можливість учасникам тренінгу

здійснити рефлексію минулого і моделювання майбутнього, сприяє їх психічному розвитку. На підставі проведеного дослідження розроблено *теоретичну модель особистісно-професійного розвитку фахівців екстремальних видів діяльності засобами психологічного тренінгу*, яку подано на рис. 3.

Як видно з рисунка, складові психологічного тренінгу, що забезпечують його якісне проведення, в сукупності обумовлюють прогресивну транспсихічну маніпуляцію у тренінгу, саме завдяки якій і здійснюється цілеспрямований розвиток особистісних та професійних якостей фахівців. У розгорнутому вигляді ці якості представлено в табл. 3. Вони взаємопов'язані між собою і співвідносяться із цілями і завданнями конкретного тренінгу.

Рис. 3. Теоретична модель особистісно-професійного розвитку фахівців екстремальних видів діяльності засобами психологічного тренінгу

Підґрунтям особистісно-професійного розвитку фахівців під час тренінгу також є прояв універсальних тренінгових ефектів, що зумовлюють підвищення загальної соціальної компетенції фахівців, стабільність і тривалість позитивних особистісних та професійних новоутворень, які розвинулись у результаті участі у тренінгу та перенесення їх у практичне життя тощо.

Аналіз світового і вітчизняного досвіду упровадження сучасних тренінгових технологій у підготовку працівників правоохоронних органів свідчить, що у Німеччині, Великобританії та інших країнах завдяки системному використанню психологічних тренінгів активно розвиваються здібності поліцейських, підвищується їх професіоналізм, працездатність, професійна надійність, а також формується позитивне ставлення поліцейського до себе, оточуючих, до своєї професії.

Тренінг у роботі з персоналом органів внутрішніх справ України може поставати специфічним середовищем особистісного та групового розвитку, своєрідним психолого-професійним полігоном ігрового моделювання службових і життєвих ситуацій, отримання різноманітного досвіду пізнавального та емоційного плану. Крім цього, діагностичні, навчальні, розвивальні, психокорекційні та інші функції й можливості тренінгу сприятимуть досягненню загальних цілей і виконанню спеціальних завдань підготовки працівників ОВС, збереженню працездатності та запобіганню професійній деформації працівників міліції. Основними методологічними вимогами до психотренінгових технологій є: концептуальність; системність; керованість; ефективність; відтворюваність; відповідність етичним нормам і принципам здійснення психологічної практики.

Застосовування різноманітних за формами, завданнями та напрямками

психотренінгових програм як сукупності ефективних методів навчання і розвитку персоналу в органах внутрішніх справ функціонально поєднане з діяльністю служби психологічного забезпечення ОВС.

Тренінг у роботі з персоналом органів внутрішніх справ України може поставати специфічним середовищем особистісного та групового розвитку, своєрідним психолого-професійним полігоном ігрового моделювання службових і життєвих ситуацій, отримання різноманітного досвіду пізнавального та емоційного плану

Тренінг доцільно системно впровадити у навчально-виховний процес відомчих навчальних закладів, професійну службову підготовку працівників ОВС, підвищення їх кваліфікації та перепідготовку.

Проведеним дослідженням впливу психологічних тренінгів на розвиток професійно значущих якостей курсантів під час навчання у ВНЗ МВС України встановлено, що тренінг сприяє розвитку комунікативних і організаторських умінь курсантів, у них відзначається зняття емоційної напруженості, поліпшується самопочуття і настрої, активізується особистісний та інтелектуальний потенціал, відмічаються позитивні зміни у поведінці й навчанні.

Комплексне впровадження психотренінгових технологій у систему особистісно-професійного розвитку працівників органів внутрішніх справ вимагає: створення десятків регіональних тренінгових центрів; внесення змін до низки нормативних документів, які регламентують проходження служби і навчання працівників ОВС; повноцінного перенесення результатів тренінгу у професійний контекст оперативно-службової діяльності органів і підрозділів внутрішніх справ. Крім цього, ефективне використання психотренінгових технологій в ОВС неможливе без усебічного забезпечення проведення тренінгів із працівниками, що передбачає врегульовану процедуру тренінгової діяльності, матеріально-технічне та організаційно-методичне забезпечення, створення особливої організації простору й атмосфери під час проведення тренінгів тощо.

Виняткове значення для успішного проведення тренінгів із працівниками міліції мають особистісні якості та професійний рівень тренерів-психологів –

ведучих психологічного тренінгу. На підставі аналізу попередніх досліджень, власного досвіду автора, а також опитування практикуючих тренерів, проведеного для вивчення особливостей професійної діяльності у галузі психологічного тренінгу, визначено складові компетенції тренера-психолога ОВС. Серед них: глибокі знання з психології, теорії та практики психологічного тренінгу; високий ступінь саморегуляції, довіри і партнерства; розвинені інтелектуальні якості, творчий підхід та прагнення саморозвитку; розвинені комунікативні якості, асертивність, емпатійність; компетентність у сфері організації діяльності й відомчої культури ОВС.

Підготовку відомчих тренерів доцільно здійснювати як із числа психологів органів внутрішніх справ, так і з практичних працівників і керівників ОВС. Складовими підготовки тренерів-психологів ОВС повинні бути: фундаментальна теоретична і методична підготовка; навчання за різноманітними тренінговими програмами; проходження тренінгів для тренерів; супервізорство; стажування; розроблення, апробація і моніторинг власних тренінгових продуктів; сертифікація тренерів для надання права самостійного проведення тренінгів; підвищення кваліфікації та інші форми підтвердження та вдосконалення професійної майстерності.

Для практичної реалізації отриманих у дослідженні експериментально-прикладних даних та розроблених теоретичних положень, які стосуються ефективності психологічних тренінгів для особистісного та професійного розвитку працівників ОВС, а також для оптимізації роботи з персоналом, зниження впливу на працівників міліції негативних наслідків службової діяльності запропоновано «Комплексну цільову програму впровадження психотренінгових технологій у діяльність органів внутрішніх справ України». Зазначена програма розрахована на період з 2009 до 2012 року і передбачає низку правових, методичних, наукових, організаційних, кадрових, соціально-економічних, службових, просвітницьких, психологічних та педагогічних практичних заходів, спрямованих на системне застосування тренінгових форм і методів під час навчання, професійної підготовки та перепідготовки працівників органів

внутрішніх справ та в системі психологічного супроводження їх оперативно-службової діяльності.

Висновки. У дослідженні теоретично узагальнено і запропоновано нове вирішення наукової проблеми особистісно-професійного розвитку фахівців екстремального профілю діяльності засобами психологічного тренінгу.

I. Загально-теоретичний та методологічний рівень розгляду проблеми особистісно-професійного розвитку фахівців екстремальних видів діяльності дозволив сформулювати низку положень, що сприяють більш повному розумінню цієї проблеми у сфері психологічних досліджень.

1. Під особистісно-професійним розвитком фахівця розуміється індивідуально і соціально обумовлений, активний та інтегративний процес психосоціального і професійного зростання людини, спрямований на її фахову самореалізацію та самоствердження як суб'єкта життєдіяльності.

Серед детермінант особистісного і професійного розвитку фахівця в сучасних наукових підходах визначаються індивідуально-генетичні особливості людини, культурно-історичні закономірності її буття, потреби в самореалізації, особистий досвід і життєві кризи, сукупність різноманітних стимулів і здатність до навчання, прагнення інтегруватися в соціально-професійний контекст тощо. Утім наукові дискусії щодо природи і сутності розвитку людини тривають.

2. Особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних професій зумовлений особливим характером їхньої діяльності. Одними з екстремальних видів діяльності є діяльність органів і підрозділів МВС та МНС України, що часто протікає в складних напружених умовах і пов'язана з ризиком для життя і здоров'я, використанням зброї, спеціальних засобів і техніки у надзвичайних ситуаціях, надмірними фізичними та психічними навантаженнями, інтенсивним впливом несприятливих факторів навколишнього середовища тощо. Успішність оперативної та службово-бойової діяльності в цих умовах залежить від рівня особистісно-професійного розвитку та спеціальної підготовки працівників.

3. Особливостями особистісно-професійного розвитку фахівців екстремального профілю діяльності, зокрема працівників МВС та МНС України,

є: обумовленість розвитку працівників певним ступенем закритості системи МВС та МНС; взаємозв'язок професійного зростання працівників із вихідними даними їх психологічного розвитку та особливими умовами службової діяльності; спеціальна організація навчання і розвитку працівників у відомчих навчальних закладах та в системі безперервної професійної підготовки; необхідність розвитку професійно важливих якостей працівників, зокрема морально-вольових, інтелектуальних, соціально-комунікативної компетенції, системи цінностей та професійної мотивації. Визначальною особливістю особистісно-професійного розвитку працівників МВС та МНС України є здійснення цілеспрямованої психологічної підготовки до дій в екстремальних умовах.

4. Якісне навчання і розвиток фахівців екстремальних видів діяльності забезпечується дотриманням низки дидактичних принципів та застосуванням спеціальних форм і методів, що відображають специфіку конкретної екстремальної професії. Психологічними засобами розвитку фахівців є психотренінг, психотерапія, психокорекція. Проте на сьогодні для особистісно-професійного розвитку фахівців екстремальних видів діяльності недостатньо використовуються сучасні інноваційні технології, насамперед психологічні тренінги.

5. Психологічний тренінг визначено як інтегровану, універсальну систему цілеспрямованого психологічного тренування й розвитку людини відповідно до потреб і цілей її особистості та діяльності. Інтенсивний розвиток людини і групи під час тренінгу відбувається за рахунок прояву групових феноменів, використання спеціальних процедур, методів, тренерських технік тощо, які по суті є маніпулятивними, забезпечують трансляцію тренінгових конструктів та створюють своєрідне психологічне середовище для розширення самосвідомості людини, активізації її творчого потенціалу та позитивної особистісної трансформації.

6. Цілеспрямоване тренування психіки під час тренінгу, яке активізує інтелектуальні, комунікативні, емоційно-вольові та мотиваційні потенціали людини, зумовлене прогресивною транспсихічною маніпуляцією. Саме цей

феномен лежить в основі буття і взаємодії особистості у тренінгу, уможлиблює здійснення рефлексії минулого і моделювання майбутнього, дає поштовх для розвитку людини і групи. Сутність механізму прогресивної транспсихічної маніпуляції в тренінгу полягає в тому, що під час тренінгу учасники під впливом прогресивних маніпуляцій отримують певний чуттєво-практичний досвід, відбувається їх психологічна трансформація, що викликає особистісний і професійний розвиток, який може продовжуватися за межами тренінгового середовища.

7. Завдяки численним різновидам тренінгу, арсеналу його методів, прийомів і засобів, а також вагомим позитивним результатам, що одержують люди й організації від тренінгів, останні все більше використовуються в різноманітних галузях життя суспільства. Однак у психологічній науці та практиці не склалося чітких концептуальних положень щодо використання психотренінгових технологій для особистісно-професійного розвитку фахівців екстремального профілю діяльності.

II. Проекція теоретичних положень та висновків, зроблених під час дослідження, дозволила одержати результати, що повніше розкривають можливості особистісно-професійного розвитку фахівців екстремального профілю діяльності засобами психологічного тренінгу, та надати низку практичних рекомендацій щодо впровадження психотренінгових технологій. У ході дослідження:

1. Розроблено та запропоновано авторські програми психологічних тренінгів «Комунікація – Стрес – Безпека» (КСБ), «Психологія ефективного керівника» (ПЕК), «Тренінг із професійно-психологічної підготовки працівників ОВС», призначені для особистісно-професійного розвитку фахівців. Зазначені тренінги на сьогодні впроваджено у створеному на базі Донецького юридичного інституту науково-дослідному центрі психотренінгових технологій, включено до програм професійного навчання працівників правоохоронних органів України та інших країн, а також використано під час експериментального дослідження впливу психологічних тренінгів на особистісний і професійний розвиток фахівців

екстремальних видів діяльності.

2. Проведеним комплексним експериментальним дослідженням встановлено багатоплановий позитивний вплив психологічних тренінгів на професійну та особистісну динаміку фахівців екстремального профілю діяльності. Так, після участі в тренінгу КСБ у фахівців виявлено значимі поліпшення багатьох комунікативних якостей і оптимізація стилів міжособистісного спілкування, зниження рівня тривожності й фрустрації, позитивні ціннісно-сміслові та мотиваційні зміни. Професійно значущі знання, навички та вміння, набуті під час тренінгу, розвиваються й активно застосовуються у практичному житті фахівців протягом тривалого часу після тренінгу, що загалом сприяє зростанню їх особистісної та професійної ефективності.

3. У керівників органів і підрозділів внутрішніх справ, унаслідок їх навчання за програмою тренінгу ПЕК, відмічено розвиток умінь та навичок стилю співпраці, зниження рівня жорстких і домінантних стилів міжособистісного спілкування. Після тренінгу в керівників підвищився рівень таких лідерських якостей, як ініціативність, зібраність, цілеспрямованість, у колективах їхніх підрозділів відчутно поліпшився соціально-психологічний клімат, зросла оцінка підлеглими їхніх ділових і особистісних якостей.

4. У результаті участі у «Тренінгу з професійно-психологічної підготовки працівників ОВС» у працівників міліції підвищилася нервово-психічна стійкість, посилилося прагнення незалежності, невимушеності. У них розвинулись упевненість у собі, здібності до емоційної саморегуляції, толерантності й контролю свідомості над поведінкою, адаптованості і творчого мислення.

5. Виявлено та охарактеризовано такі універсальні тренінгові ефекти: емоційно-енергетичний; соціально-комунікативний; прагнення самоактуалізації; адекватної саморефлексії; перенесення; пролонгований; загального індивідуально-професійного прогресу. Зазначені тренінгові ефекти якісно впливають на особистісно-професійний розвиток фахівців і зумовлені феноменом прогресивної транспсихічної маніпуляції у тренінгу.

6. Розроблено теоретичну модель особистісно-професійного розвитку

фахівців екстремальних видів діяльності засобами психологічного тренінгу, що вміщує сукупність складових, механізмів та ефектів тренінгу, завдяки яким здійснюється цілеспрямований вплив на розвиток взаємопов'язаних між собою особистісних та професійних якостей. Ця модель дає змогу аналізувати закономірності особистісно-професійного розвитку та конструювати розвивально-тренінговий процес із фахівцями екстремального профілю діяльності, удосконалювати розвивальну, психокорекційну та психопрофілактичну роботу з ними.

7. Визначено концептуальні положення використання психотренінгових програм у системі особистісно-професійного розвитку працівників органів внутрішніх справ України, якими є: 1) спрямованість психотренінгів на вирішення відомчих проблем оптимізації підготовки кадрів для ОВС; 2) відповідність етичним нормам здійснення психологічної практики та основним методологічним вимогам і критеріям технологічності; 3) науково-прикладне розроблення психотренінгових методик, внесення їх до програм вищої школи МВС, професійної підготовки і підвищення кваліфікації працівників міліції; 4) комплексне й системне впровадження психотренінгів, охоплення всього особового складу ОВС; 5) підготовка кваліфікованих тренерів-психологів для ОВС; 6) створення інфраструктури тренінгової діяльності, всебічне організаційно-методичне, матеріально-технічне та інше забезпечення проведення тренінгів із персоналом; 7) прийняття державної (відомчої) програми впровадження тренінгових технологій у процес підготовки кадрів для міліції та супроводження їхньої службової діяльності.

8. Підготовку відомчих тренерів запропоновано здійснювати за таким алгоритмом: 1) фундаментальна теоретична і методична підготовка; 2) навчання за різноманітними психотренінговими програмами; 3) проходження тренінгів для тренерів; 4) стажування і супервізорство; 5) розроблення та моніторинг власних тренінгових продуктів; 6) сертифікація для надання права самостійного проведення тренінгів; 7) підвищення кваліфікації.

9. За результатами проведеного дисертаційного дослідження розроблено та

подано на затвердження до МВС України «Комплексну цільову програму впровадження психотренінгових технологій у діяльність органів внутрішніх справ України», прийняття якої сприятиме вдосконаленню системи особистісно-професійного розвитку персоналу ОВС.

Перспективними напрямками подальших наукових пошуків є дослідження психодіагностичних засобів і критеріїв ефективності особистісно-професійного розвитку фахівців, проблем стандартизації та сертифікації розвивальних психотренінгових програм, наукова і прикладна розробка інших психологічних шляхів і засобів особистісно-професійного розвитку фахівців екстремальних видів діяльності, здійснення їх цілеспрямованої екстремальної психологічної підготовки. Спеціального дослідження потребують також психологічні особливості діяльності тренера психологічного тренінгу, професійно значущі якості його особистості тощо.

Література

1. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Л.С. Выготский; под ред В.В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.
2. Максименко С.Д. Генезис существования личности / С.Д. Максименко ; пер. с укр. – К.: Изд-во ООО «КММ», 2006. – 239 с.
3. Ямницький В.М. Психологічні чинники розвитку життєтворчої активності особистості в дорослому віці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / В.М. Ямницький. – К., 2005. – 34 с.
4. Яценко Т.С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закладів] / Т.С. Яценко – К.: Вища школа, 2004. – 679.
5. Фрейд З. Психология бессознательного / З. Фрейд; пер. с нем. Г.В. Барышниковой. – СПб.: Питер, 2006. – 391 с. – (Серия «Мастера психологии»).
6. Эриксон Э.Г. Детство и общество / Э.Г. Эриксон; пер. с англ., ред. Алексеева А.А. [изд. 2-е, перераб., доп.]. – СПб.: Речь; Летний сад, 2002. –

416 с. – (Мастерская психологии и психотерапии).

7. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности: учебное пособие для вузов / В.А. Бодров. – [2-е изд.]- М.: Per Se, 2006. – 511 с. – (Современное образование).

8. Ложкін Г.В. Проблема суб'єкта як теоретична основа професіоналізації особистості / Г.В. Ложкін, Н.С. Глуханюк, Н.Ю. Воляннюк // Психологія і суспільство. – 2003. – № 2. – С. 97-103.

9. Климов Е.А. Психология профессионала / Е.А. Климов – М.: Изд-во «Институт практической психологии»; Воронеж: НПО «Модек», 1996. – 400 с.

10. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Э. Дюркгейм – Одесса: Орион, 1990. – 368 с.

11. Морено Дж. Театр спонтанности / Морено Дж.; пер. с англ. С. Инкина; под. ред., авт. вступ. Б.И. Хасан. — Красноярск : Фонд ментального здоровья, 1993. – 474 с. – (Серия «Библиотека психологии и психотерапии»).

12. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Роджерс К.Р.; пер. с англ.; под. ред. и предисл. Е.И. Исениной. – М.: Издательская группа «Прогресс»; «Универс», 1994. – 480 с.

13. Попова Г.В. Перспективні напрямки застосування тренінгу в системі підготовки фахівців правоохоронної сфери / Г.В. Попова // Теорія та досвід застосування тренінгових технологій у практичній психології: матер. Всеукр. наук.-прак. конф., 22 лист. 2003 р., Київ. – К.: КІВС, 2003. – С.85-90.

14. Барко В.І. Теоретико-психологічні засади управління персоналом органів внутрішніх справ: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук: спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / В.І. Барко– К., 2004. – 35 с.

15. Тімченко О.В. Застосування прийомів моделювання психологічних чинників ризиконебезпечних ситуацій оперативно-службової діяльності у ході професійно-психологічної підготовки персоналу ОВС / О.В. Тімченко // Право і безпека. Науковий журнал. – Х., 2005. – Т.4, №3. С. 7–9.

16. Швалб Ю.М. Задачный подход к построению учебного тренинга в

ВУЗе / Ю.М Швалб // Психологічні тренінгові технології у правоохоронній діяльності: науково-методичні та організаційно-практичні проблеми впровадження і використання, перспективи розвитку: матер. міжнар. наук.-практ. конф., 27–28 трав. 2005 р., Донецьк: у 2 ч. – Донецьк: ДЮІ МВС при ДонНУ, 2005. – Ч. 2. – С. 12–19.

17. Мороз Л.І. Професійно-психологічний тренінг у становленні особистості фахівця (на прикладі працівників ОВС): монографія / Л.І. Мороз – Івано-Франківськ: ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2007. – 312 с.

18. Вачков И.В. Психологический тренинг: методология и методика проведения / И.В. Вачков. – М.: Эксмо, 2010. – 450 с. – (Новейший справочник психолога).

19. Макшанов С.И. Психология тренинга: Теория. Методология. Практика: монография / С.И. Макшанов– СПб.: Образование, 1997. – 238 с.

Анотація. *Лефтеров В.О. Особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних видів діяльності засобами психологічного тренінгу.*

Стаття присвячена проблемам методологічного та прикладного розроблення особистісно-професійного розвитку фахівців екстремального профілю діяльності за рахунок психотехнологій. Здійснено теоретичний аналіз підходів до розвитку особистості, розроблених у психологічній науці, визначено психологічні особливості, шляхи і засоби психосоціального і професійного розвитку фахівців екстремальних видів діяльності. Досліджено теоретико-прикладні підвалини психологічного тренінгу, його можливості у навчанні та розвитку людини, запропоновано та впроваджено авторські психотренінги для персоналу, задіяного в екстремальних видах діяльності. Експериментальним дослідженням встановлено позитивний вплив різноманітних психологічних тренінгів на особистісний і професійний розвиток працівників МВС та МНС України. Охарактеризовано універсальні тренінгові ефекти та розроблено теоретичну модель розвитку особистісних і професійних якостей фахівців екстремальних видів діяльності засобами психологічного тренінгу. Обґрунтовано концептуальні засади і напрями використання психологічного тренінгу в системі особистісно-професійного розвитку працівників ОВС.

Ключові слова: *особистісно-професійний розвиток, фахівці екстремальних видів діяльності, психологічний тренінг, універсальні тренінгові ефекти, особистісні та професійні якості, впровадження психотренінгових технологій.*

Аннотация. *Лефтеров В.А. Личностно-профессиональное развитие специалистов экстремальных видов деятельности средствами психологического тренинга.*

Статья посвящена теоретическому обобщению и новому решению научной проблемы методологической и прикладной разработки личностно-профессионального развития специалистов экстремального профиля деятельности за счет психотехнологий. Осуществлен

теоретический анализ подходов, существующих в психологической науке, к развитию личности, определены психологические особенности, пути и средства психосоциального и профессионального развития специалистов экстремальных видов деятельности. Исследованы теоретико-прикладные основы психологического тренинга, его возможности в обучении и развитии человека, предложены и внедрены авторские психотренинги для персонала, задействованного в экстремальных видах деятельности. Экспериментальным исследованием установлено позитивное влияние разнообразных психологических тренингов на профессиональную и личностную динамику работников МВД и МЧС Украины. Охарактеризованы универсальные тренинговые эффекты, а также разработана теоретическая модель личностно-профессионального развития специалистов экстремальных видов деятельности средствами психологического тренинга. Обоснованы концептуальные положения использования психологического тренинга в системе личностно-профессионального развития сотрудников ОВД Украины

Ключевые слова: *личностно-профессиональное развитие, специалисты экстремальных видов деятельности, психологический тренинг, универсальные тренинговые эффекты, личностные и профессиональные качества, внедрение психотренинговых технологий.*

Lefterov V.A. Personal and professional development of specialists of extreme kinds of activity by means of psychological training.

The article is devoted to the problem of methodological and applied development of personal and professional development of specialists of extreme activity of the expence of psychological technologies. The theoretical analysis of approaches of a psychological science to development of a person is carried out. Psychological peculiarities, ways and means of psychosocial and professional development of specialists of extreme kinds of activity are certain. Theoretical and applied fundamentals of psychological training, its opportunities in training and development of the person are investigated. The author's psychological training for the personnel involved in extreme kinds of activity are developed and introduced. The experimental research establishes positive influence of various psychological trainings on personal and professional development of various categories of the personnel of the Ministry of Internal Affairs and the Ministry of Emergency Measures of Ukraine. Universal effects of trainings are characterized and the theoretical model of development of personal and professional qualities of specialists of extreme kinds of activity is developed by means of psychological training. Conceptual fundamentals and directions of use of psychological training in the system of personal and professional development of workers of organs of internal affairs are proved.

Keywords: *personal and professional development, specialists of extreme kinds of activity, psychological training, universal effects of trainings, personal and professional qualities, introduction of technologies of psychological trainings.*